

Naiv, koloristisk konst närd av ett svårförståeligt inre

En rymmare och sjöman, ständigt rastlös, med talsvårigheter, alkoholskador, höggradig amnesi, schizofreni och självlärd, gudabenådad målare. Han gick från häkten och hospital till de fina konstsalongerna. Kanske kan det i några ord sammanfatta den konstnär som knappt kunde kommunicera verbalt men däremot i bild. Han hade en manisk produktion med ca 15 000 bilder under de 45 år han var intagen på mentalsjukhuset på Frösön i Östersund. Det blir praktiskt taget en bild om dagen. Varenda dag året runt. Ändå hade han långa perioder då han inte rörde sin pensel eller sina kriter.

Primus Mortimer Pettersson föddes i juli 1895 i Östersund. Han hade två äldre syskon men fick ändå det ovanliga namnet Primus. Fadern var kakelugnsmakare med politiska intressen och modern hemmafru med religiös läggning, ett sk Ådalsäktenskap. Primus själv var en vildhjärna med oövervinnelig oro och rastlöshet. Upprepade gånger rymde han hemifrån och från skolan. Detta var kanske hans sätt att komma undan konflikter. Hans dåliga språkliga förmåga kan ha varit en orsak. Primus var som tonåring tegelbärare hos fadern, ett arbete som han avskydde.

När han var 14 år dog modern. Samma år rymde han hemifrån igen och gick till sjöss. De följande tonåren var han tidvis på luffen och ibland till sjöss.

Han seglade på de flesta hav, mest som eldare, och med krigskontraband till Norra ishavet.

– Där fanns inte en jävel som tordes vara nykter, berättade han långt senare om den resan.

I Kinesiska sjön hoppade han överbord i ett anfall av delirium men drogs upp igen.

År 1917, vid 22 års ålder, var Primus i så dåligt skick att han sattes i land i Oslo för vård. Någon diagnos är inte känd. Efter behandling försökte han ta sig till Sverige men blev tagen av polisen för värnpliktsvägran, straffades och skickades till Karlskrona för militärtjänst. Sannolikt fick han snart frisedel och be-tecknades vid denna tid som »en verkligt svajig kille«.

Aren 1920 till 1923 har han senare kallat »den stora oredan«. Han var mest till sjöss men hade långa landpermissioner och var intagen för vård. Han skrev åtskilliga vykort och brev till sin syster, vilka har förkommit, och vi vet inte om de var illustrerade. I december 1923 togs han för fylleri fyra gånger av polisen i San Francisco och lades

AKVARELL
av Primus
Pettersson.
Fotspår före-
kommer ofta,
liksom starka
perspektivför-
skjutningar.

**PRIMUS
MORTIMER
PETTERSSON**
1895–1975.

AKVARELL

Orientaliskt inspirerade stadsbilder, där husen kunde få mänskliga drag, var vanliga motiv.

AKVARELL

Den dystra stadsgatan bryts med ett seglande himmelskepp med gröna segel.

TRÄSKULPTURER ingår i Primus Petterssons rika produktion.

slutligen in på mentalsjukhus. Där finns anteckningar i journalen om att han hört röster vid två tillfällen, och det var tydligen då han sattes i land. Han var alltför förvirrad för att kunna redogöra för var han varit och på vilka båtar han hade seglat.

Primus fick diagnosen »alkoholpsykos med aktiv hallucination«. Snart kunde han uppge nationalitet och familjemedlemmars namn och antal. I journalen står att han var social men att han tror att han har varit olik alla andra sedan han var liten.

– Snälla herrn, det var ingen som sa det till mig, men jag vet att jag inte hör hit, sa han när han fick reda på att det var ett mentalsjukhus.

Efter ett år var han tillbaka i föräldrahemmet på Frösön och vårdades hemma de följande åren, troligen av sin syster och fadern. Ibland var han våldsam mot fadern och intagen på ålderdomshemmet, där gamlingar, barn, fattiga, handikappade och sinnessjuka vårdades under samma tak. Till slut fick han plats på Östersunds hospital, dvs Frösö sjukhus, som byggdes ut i etapper. Efter utflyttningen under Psykiatireformen är byggnaderna i dag plats för Rett Center, Jämtlands barn- och ungdomshabilitering, en hälsocentral, apotek med mera.

Primus kom att stanna på Frösö sjukhus till sin död 46 år senare. Journalanteckningarna är mycket knapphändiga. Fem till sex år kan rymmas på en enda sida. Han hade tvångstankar, åt av medpatienternas mat men inte sin egen, såg syner, hörde röster samt ville ibland ligga till sängs för att slippa elektriciteten. Det finns inga anteckningar om behandling utöver försöken att få honom i sysselsättning. Han tycks inte ha behövt vare sig spännbälten, långbad, tvångströjor eller isolering, och han fick inga mediciner. Han beskrivs som vänlig och stillsam men rastlös. På 1960-talet fick han en liten dos neuroleptika men utan att jag i journalen kan spåra någon effekt.

Kostnaden för mediciner uppgick på Frösö sjukhus år 1925 till fyra öre per dag och patient. Då fanns över 700 patienter på hospitalet. Av alla dessa hade 610 diagnosen schizofreni, en term som varit i bruk några år sedan den 1911 präglades av schweizaren Eugen Bleuler. Mentalskötarna hade vid den tiden omkring 20 timmars utbildning.

En av skötarna hette Henrik Walltin. En livslång vänskap, som fördjupades alltmer, växte fram mellan honom och Primus. Av en ren impuls tog Walltin en dag med sig färgkriter hemifrån och satte i handen på Primus. Det var så hans intensiva konstnärsbana började. Den nye överläkaren dr Agerberg var också konstkännare och följde med intresse Primus' framsteg.

Den tidens mentalsjukhus var en värld i sig och delvis självförsörjande. De intagna fick som sysselsättningsterapi arbeta i trädgården, jordbruket, vävsalarna och på vedbacken. Primus fick måla dr Agerbergs rullgardiner i läkarvillan. Överläkaren ordnade också så att Primus fick med några tavlor på en hantverksutställning på hospitalet.

Patienterna hade arbetsplikt, men flera journalanteckningar visar att man inte fick Primus att göra något annat än att måla sina tavlor. Han målade särskilt när han var på dåligt humör och hade ibland längre uppehåll i sin verksamhet. Fanns inte färger arbetade han med träskulpturer eller flätade mattor av snören och toalettpapper som han gömde i sin säng för att få ha skräpet i fred. Han hade en ständig verksamhetslust. Madrassfjädrar blev till en vacker trådkorg. Punktligt kom han varje morgon till tapetserarverkstaden, ibland »förbannad på alla djävlar som inte vill arbeta«.

Primus tillverkade också båtar av stulna bräder, hopfogade med snören och tätade med gammal gröt. Han släpade ner dem de två hundra meterna till Storsjön och rymde flera gånger med dem. Varje gång blev han räddad ur de läckande farkosterna och tillbaka-skickad i taxi.

Vid 71 års ålder fick han eget rum på sjukhuset efter den sista utbyggnaden. Hela sitt liv hade han delat rum, ofta med ett stort antal andra människor i skansar, häkten och hospital. Han blev omtalad, fotograferad och uppmärksammad för sin konst, vilket han gillade, men samtidigt sa han att det var honom likgiltigt. Han fick göra flera resor i samband med utställningar och bemöttes med stor respekt av etablerade konstnärer. Primus var nu så pass frisk att han erbjöds boende utanför sjukhuset. Men han ville inte flytta, och personalen ville ha honom kvar. Han var »Farsan« med alla. Han fick några besök per år av system och ibland av fadern. För honom blottade han sig och ansåg att han hade fel på sina könsorgan.

Tillsammans med sin skötare Walltin gjorde Primus en långresa med båt till bl a Marrakech, Casablanca och Madeira. Han stortrivdes, skissade en del

och gjorde flera målningar från minnesbilder när han kom hem. Han var nu s k frigångare men fick inte ta med sig skissblocket utanför sjukhuset, vilket retade honom. Med Walltin gjorde han ytterligare en resa med flyg till Istanbul, gick bl a på nattklubb och tog sig ett järn varje kväll. Men han blev allt tröttare.

Walltin dog. Primus blev mer ensam, målade mindre och dog stilla sex veckor före sin 80-årsdag. Sjukhusets flagga sänktes på halv stång, och han jordfästes i sjukhusets kapell. Obduktionen visade reducerat hull och en mindre lungemboli. Någon besiktning av hjärnan gjordes inte.

Genombrottet för Primus' konst kom 1961, när han var 66 år, efter en utställning i Östersund. Konstrevy skrev en stor artikel om honom. Franska Konstgalleriet i Stockholm ville några år senare göra en specialutställning och blev hans generalagent. Primus levererade 1 200 tavlor, och galleriet valde ut 10 procent. Två år senare var det dags för nästa utställning. Primus levererade 4 000 tavlor. Galleristerna måste ha fått en chock, de insåg att utbudet var för stort för att hålla priserna uppe och förstörde över 3 000 verk. De man inte brände stämplades »Makulerad«. Försäljningen av de kvarvarande var god, och Primus var plötsligt vid kassa.

Nya utställningar följde, mest i Sverige, men också i de andra nordiska länderna, i Zagreb och i Paris. Han uppfattades som naiv, dvs äkta målare som inte kan måla på annat sätt. Naivister däremot är skolade målare som tillägnat sig en naiv stil. Primus' bilder är i olja, pastell och akvarell. Han drog ofta upp bilden i blyerts innan han målade. Motiven är nästan uteslutande hus, båtar eller träd i starka färger. Man kan också kalla honom kolorist. Ytterst sällan målade han människor, men en del målningar visar fotspår. På flera finns ett litet hus, som ligger ensamt omgivet av flera hus som alla har kontakt med varandra och fönstren riktade mot det ensamma huset, och en fullriggare med beslagna gröna segel styr in i ett fönsterlöst hus.

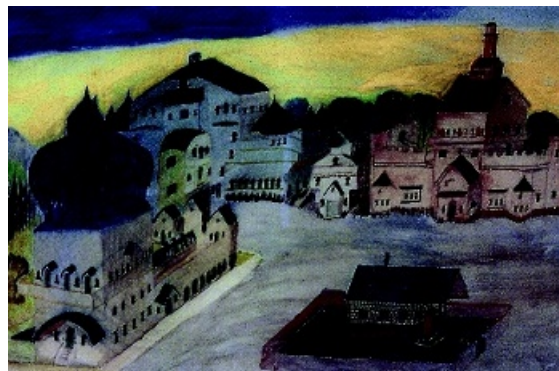
Han signerade oftast med PMP i nedre högra hörnet i olika stilar men ibland med obegripliga ILBAEYRY. En av hans bilder med människor är en känslsam scen med några prostituerade utanför en krog. Fot- eller hjulspår och hus finns med, liksom träd som inte kastar några skuggor. I stadsbilder kan husen te sig nästan levande.

Diagnos betyder »genom kunskap«: att lära känna ett tillstånd eller förstå en människa genom kunskap. Klinikern ställer diagnos med hjälp av sjukhistorien från patient och anhöriga, egna observationer och undersökningar. Därför går det knappast att ställa en diagnos på en människas sjukdom långt i efterhand. Men medicinsk kunskap kan ändå öka förståelsen för människor i gången tid.

Om Primus är väldigt lite känt ur medicinsk synvinkel trots att han levde två tredjedelar av sitt långa liv på sjukhus. Han var hyperaktiv som barn, utagerande med bristande självkontroll, och hade svårt att formulera sig i tal och att klara av skolan. ADHD-diagnosen ligger nära till hands, men det finns inga uppgifter om de vanliga motoriska svårigheterna. Som vuxen hade han uppenbarligen en god finmotorik och lär ha både gått på händer och hjulat i yngre dagar på sjukhuset.

Hans maniska målning och oerhörda produktion

OLJEMÅLNING
som lätt lånar sig till tolkningar. En ensam kringgårdad stuga bryter mot kretsen av alla som ser ner på den.

AKVARELL
med ett för Primus ovanligt motiv. Hororna, husen och hallicken kastar skuggor men inte träden.

av över 10 000 likartade motiv under 40 års tid för tankarna till Aspergers syndrom, liksom det att han mätte bra av fasta rutiner. Den diagnosen stämmer också med hans konfliktfyllda leverne under barn- och ungdomsåren och hans delvis asociala liv men mindre bra med hans vänskap med enstaka människor som systemen och vårdaren.

Primus' utseende på de få fotografierna ger inga ledtrådar. Han har stora öron som vid fragilt X, men inte det typiska ansiktsuttrycket. Hans sannolikt svaga allmänbegåvning kan stämma, liksom vissa talsvårigheter och stökigheten i ungdomen, men blicken är full av liv.

Schizofrenidiagnosen kan knappast ifrågasättas även om den var en modediagnos när han fick den. Det finns rapporter i journalen livet igenom om att han hör röster, ser syner, ibland ett katatont beteende, paranoida inslag, enstaka våldsutbrott, tanke-trängsel och ordsallad. En alkoholinducerad psykos i USA, som följdes av en uttalad amnesi, verkar trolig. Hur mycket han senare kom ihåg av sitt vilda ungdomsliv är oklart, men en hel del kom uppenbarligen tillbaka i hans konst.

Jag tror att han befann sig i det neuropsykiatriska spektret från ADHD via asperger till autism. På grund av ökad sårbarhet fick han ett psykosgenombrott vid 22 års ålder och utvecklade sedan en kronisk schizofreni.

Oavsett diagnos står bilden kvar av en äkta naiv målare med specifik begåvning. Utan någon skolning kan han beröra oss med sin konst, som hämtat sin näring ur ett svårförståeligt inre.

Bengt Lagerkvist
docent, Rett Center, Östersund

»PRIMUS – INGEN VANLIG NAIVIST«
är titeln på Gurlu Utas' bok om Primus Mortimer Petterssons liv och konst, som gavs ut på Jengel förlag 2005. Alla bilder i artikeln är hämtade från boken.

LÄS MER Referenslista <http://ltarkiv.lakartidningen.se>